

Мельник О.В.

к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

ДО ПИТАННЯ ПРО АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ УСИНОВЛЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Усиновлення є одним із найбільш емоційних і складних питань у соціальній і сімейній історії, що пов'язано, зокрема, з особливостями дітей, які потребують усиновлення. Зазначене зумовлює необхідність комплексного розгляду з теоретичної сторони перспектив усиновлення в рамках психології, соціології та соціальної роботи, що має за мету розуміння розвитку дітей до, під час і після того, як вони будуть усиновлені.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Питанням щодо правового регулювання інституту усиновлення, його теоретичного та практичного вивчення займалися такі вчені, як К.М. Глиняна, О.О. Грабовська, Ю.В. Деркаченко, С.С. Журило, Л.М. Зілковська, І.В. Ковальчук, І.М. Кузнецова, Н.В. Летова, А. М. Нечаєва, В. О. Рясенцев, Т.А. Стоянова та ін. Водночас є необхідність у проведенні спеціального аналізу поглядів учених на питання щодо визначення поняття усиновлення як важливого правового явища та групування їх у відповідні концептуальні напрями.

Формулювання завдання дослідження. Завданням дослідження є аналіз наукових поглядів вчених на питання щодо визначення поняття усиновлення як важливого правового явища та згрупування аналізованих поглядів у відповідні концептуальні напрями, що дасть можливість розглянути цю інформацію систематизовано.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні інституту усиновлення деякими

авторами з історичного ракурсу здійснювався аналіз цього інституту зі всеохоплюючим аналізом теорії філософії, історії, права. Такі роботи мають вирішальне значення для розуміння проблем, із якими стикаються усиновлені діти та які пов'язані із благополуччям дітей в усьому світі [1]. При дослідженні усиновлення повинні враховуватися різні питання, зокрема специфічні обставини життя (наприклад, воєнний стан), соціально-економічні умови розвитку суспільства.

Плин часу та зміна історичних подій має наслідком зміну концепції усиновлення. Зокрема, можна спостерігати політику «відповідності» прийомних батьків із дітьми; радикальний ефект Другої світової війни, релігії; наявність прийомної ідентичності між дитиною та її прийомними батьками; поступове винесення розгляду питання усиновлення не лише на національному рівні, але й на глобальному; набуття усиновленням міжнародного характеру. Все це дає можливість спостерігати за розвитком інституту усиновлення, наявністю зацікавленості науковців у дослідженні цих питань, поєднанні теорії з практикою.

Аналіз наукових позицій щодо визначення поняття усиновлення дає можливість виділити кілька концептуальних напрямів, які мають як теоретичне, так і практичне значення. Охарактеризуємо кожен із таких напрямів (груп дефініції усиновлення):

I група має *дитино-центристський характер* – науковці визначають усиновлення через права та інтереси дитини; представники

такого підходу усиновлення трактують як:

а) *Засіб задоволення інтересів неповнолітніх дітей* [2, с. 8]. Однак таке визначення є розмитим і не вказує на інші характерні ознаки усиновлення, що ідентифікують його серед інших засобів задоволення інтересів дітей, серед яких можуть бути і такі, як іграшки, спортивні заняття тощо. Крім того, акцентується увага саме на інтересах дітей, їхні права залишені поза межами визначення, що збіднює такий підхід.

б) *Інститут, який гарантує дотримання прав дітей* [3, с. 77]. Справді, нормативи усиновлення мають за найвищу мету забезпечення прав дітей, однак лише тих дітей, котрі позбавлені батьківського піклування. Тобто інститут усиновлення має специфічну сферу дії та застосовується як гарант дотримання прав обмеженої кількості неповнолітніх дітей. Таким чином, визначення можна скорегувати, назвавши усиновлення одним із інститутів, які гарантують дотримання прав дітей, що позбавлені батьківського піклування або вже усиновлені.

в) *Пріоритетна форма особливого захисту і допомоги, яка надається державою дітям, котрі позбавлені свого сімейного оточення* [4, с. 60]. Суперечливим є твердження про те, що усиновлення є захистом із боку держави. Не виключаючи і не применшуючи інтересу держави до процесу усиновлення, слід вказати на те, що її роль в усиновленні зводиться до регламентуючої, санкціонуючої та контролюючої, але аж ніяк не може полягати у безпосередньому здійсненні сімейного виховання.

г) *Пріоритетна юридична форма влаштування в сім'ю дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх виховання, утримання, навчання, захисту* [5, с. 10], основний вид визначення долі дитини [6, с. 102]. Однак таке визначення не вказує прямо на забезпечення прав та інтересів дітей. Відповідно до такого підходу єдине, що вирізняє усиновлення від інших форм влаштування дітей у сім'ю (від патронату, опіки тощо), – це іден-

тифікація його як пріоритетної форми серед інших, тобто найбільш сприятливої, такої, що найбільше відповідає інтересам дитини. Т.А. Стоянова прямо називає усиновлення «найвдалішою, життєво виправданою формою влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» [7, с. 1].

г) *Спосіб захисту прав дитини жити і виховуватися у сім'ї, знати своїх батьків та інших родичів, повноцінно з ними спілкуватися, отримувати від них піклування і матеріальне утримання, реалізовувати свої майнові права, які витікають із факту споріднення* [8, с. 20]. Суперечливе твердження, що усиновлення реалізує права дитини на зв'язки зі своїми родичами, у т. ч. з батьками. Усиновлення виконує функцію заміни кровної сім'ї, яка не в змозі забезпечити виховання та / чи утримання дитини, на сім'ю усиновлювачів. Саме у новій сім'ї реалізуються права дитини на сімейне виховання, піклування й утримання, але їх підставою є не кровне споріднення, а усиновлення, тому зобов'язаними суб'єктами тут виступатимуть не кровні родичі та батьки, а усиновлювачі та їхня сім'я.

д) *Реалізація принципу пріоритету сімейного виховання дітей, турботи про їх благополуччя та розвиток* [8, с. 20]. Справді, принципи сімейного права виступають основними орієнтирами у нормотворчій і правозастовчій діяльності у сфері сімейних правовідносин. Сімейне виховання, яке забезпечується внаслідок проведеного усиновлення, дозволяє реалізувати право дитини на зростання у сімейному оточенні навіть тоді, коли ця дитина позбавлена кровної сім'ї з незалежних від неї причин.

е) *Як спосіб судового захисту прав дитини* [9, с. 41]. Досить цікавий погляд на усиновлення, однак він має цивільно-процесуальний відтінок, що шкодить універсальності визначення. Можна виділити тезисно кілька зауважень до такої дефініції: по-перше, у процесі усиновлення забезпечуються та захищаються на лише права дітей, але й їхні інтереси; по-друге, використання поняття «захисту»

зобов'язує захищати ті права, що вже порушені, тому, можливо, більш вдалим було б вживання поняття «охорона» (тим паче, справи з усиновлення розглядаються в окремому провадженні, яке передбачає відсутність спору про право); по-третє, знову ж таки не звужено коло дітей, котрі можуть скористатися таким способом захисту прав.

II група тлумачить поняття усиновлення *через загальні юридичні категорії*, тобто усиновлення розглядається як поняття, що належить до тієї чи іншої правової конструкції; цей концептуальний напрям має власну внутрішню диференціацію, яку можна представити таким чином:

а) Усиновлення як *юридичний факт* [10, с. 24] – усиновлення трактується максимально широко у рамках розуміння його саме як конкретної життєвої обставини, що спричиняє виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

б) Усиновлення – це така *юридична дія*, з якою пов'язується виникнення, зміна і припинення правовідносин [11, с. 15]. Така дефініція не розкриває жодних характерних ознак усиновлення, указуючи лише на його фактичну природу, а також відмінність від події, настання якої не залежить від волі суб'єкта.

в) Усиновлення як *юридичний акт*, тобто така правомірна дія, яка спрямована на досягнення конкретного правового результату. Такий підхід звужує поняття усиновлення у рамках його розуміння як юридичного факту лише у вигляді акту.

г) Усиновлення як *правовідношення*, тобто урегульоване нормами права суспільне відношення, учасники якого є носіями суб'єктивних прав і обов'язків. К.Ю. Паршукова трактує усиновлення як особливий різновид правовідносин [11, с. 17], однак не вказує, у чому проявляється така особливість. Більш комплексно на усиновлення з позиції правовідношення дивиться О.Е. Терещенко, котра вважає його складним сімейним правовідношенням, що виступає юридичним фактом для виникнення цілого ряду інших правовідносин [12, с. 12].

д) Усиновлення – це *штучний правовий зв'язок* [13, с. 83]. Це неоднозначна позиція, яка вимагає свого дослідження. По-перше, категорія правового зв'язку досі є дискусійною у науковій літературі, особливо стосовно поєднання її з поняттям правовідносин. Більш популярною є думка про те, що правовий зв'язок включає у себе правовідносини як різновид [14, с. 38]. Окрім останніх, до категорії правового зв'язку входять загальні юридичні зв'язки, які не є персоніфікованими, на відміну від правовідносин. Усиновлення можна розглядати як юридичний зв'язок, що виникає поза правовідносинами, однак лише як абстрактну модель відносин, що встановлена нормами права. По-друге, «штучність» найчастіше розуміється як продукт діяльності, творчості людини. У такому разі будь-який правовий зв'язок є тією чи іншою мірою продуктом діяльності людини, тому що право саме по собі створене людиною.

е) Усиновлення – це *правовий інститут*. Прибічники такого підходу формулюють свої дефініції за допомогою конкретизуючих ознак. Так, наприклад, Р.Л. Мурзін [15, с. 29] та О.О. Грабовська вважають усиновлення інститутом сімейного права [16, с. 3], Г.І. Абраменко – складним правовим інститутом [17, с. 16], а Т.А. Стоянова називає його найдавнішим комплексним сімейно-правовим інститутом [7, с. 1].

ж) Усиновлення – це *фікція*. Юридична фікція застосовується як зручний прийом юридичної техніки у зв'язку з тим, що вимагається зрівняння юридичного та біологічного статусу батьків, і урегулювати відносини, які виникають, без використання цього технічного засобу не видається можливим [18]. Слід підкреслити різницю між фікцією та фіктивним усиновленням, що є порушенням [19, с. 60].

з) Усиновлення – це *юридичний процес* (Закон про усиновлення і дітей 2002 р. в Англії) Такої позиції дотримується англійський законодавець і сучасна британська цивілістика. Подібний підхід до визначення усинов-

лення має формалізований характер і зводить усиновлення до послідовності дій, спрямованих на досягнення кінцевого результату.

и) Усиновлення – це певна *процедура* [20, с. 7]. Розмежування понять «процес» і «процедура» у сучасній доктрині неоднозначне, однак ми дотримуємося тієї позиції, що процедура є офіційно закріпленою формою здійснення певних дій. У такому значенні усиновлення розглядатиметься як бюрократична процедура, набір послідовних стадій. Однак такий підхід, певною мірою виправданий із погляду учених-процесуалістів, у рамках нашого дослідження непоправно збіднює діапазон наукового аналізу усиновлення.

к) Усиновлення як *спосіб реалізації права фізичної особи на сім'ю*, до того ж, як для усиновлюваного, так і для усиновлювача [7, с. 4]. Висловлена позиція цікава, особливо у контексті тематики нашого дослідження. Тому її вивченню буде присвячена увага нижче.

III група має *соціально-правовий характер* – акцент робиться на усиновленні як частині суспільного життя, що надає таким дефініціям відповідного соціального забарвлення. У межах цього підходу теж існують варіації розуміння усиновлення як:

а) *соціального явища* [21, с. 47];

б) *акту великої соціальної ваги*, прояву гуманізму та жертвовності, а також реалізації природної потреби материнства і батьківства та водночас захист від самотності [22, с. 311];

в) *однієї з форм сімейного виховання* [23, с. 15];

г) *створення штучних сімейних відносин* за відсутності за загальним правилом природного зв'язку [24, с. 163];

д) *однієї з форм заміщення сім'ї* для дитини, яка «тимчасово чи постійно позбав-

лена свого сімейного оточення чи яка у її власних найкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні» [25, с. 59];

е) *соціокультурного доповнення сім'ї* (доповнене споріднення), пов'язане з прийняттям у дім нового члена (зазвичай дитини) і зміною родинних відносин, соціальних ролей і статусу усіх учасників процесу усиновлення [26, с. 10];

ж) повноцінного *споріднення у соціальному сенсі* [27, с. 193];

з) відносно публічний *спосіб створення прийомної сім'ї*, який вимагає схвалення суспільства (у т. ч. в особі юридичної системи) [28, с. 27].

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу наукових розробок можна підвести проміжні підсумки стосовно визначення поняття усиновлення. По-перше, з наведеної системи поглядів учених стає зрозумілим, що усиновлення розглядається ними найчастіше з якогось одного боку, демонструючи лише певний розріз цього правового явища, однак не охоплюючи його цілком. По-друге, є необхідність у розробці комплексного визначення усиновлення, яке містило б усі основні грані цього багатоаспектного поняття. Таке визначення повинно будуватися на основі родового поняття, що б вільно охоплювало окреслені підходи до розуміння усиновлення. На наш погляд, найбільш загальним та оптимальним для наших цілей виступатиме поняття *правового явища*. Справді, усиновлення вміщує в себе безліч різнорідних аспектів: це і правовий інститут, і законодавчий інститут, і форма влаштування дітей, і засіб реалізації прав тощо. Така комплексна природа дає змогу говорити про усиновлення як про цілісне правове явище.

Анотація

У статті здійснено аналіз поглядів вчених на питання щодо визначення усиновлення як важливого правового явища та згруповано їх у відповідні концептуальні напрями, що дало можливість розглянути цю інформацію систематизовано.

Виділено три основні групи дефініцій усиновлення й охарактеризована кожна з них. Зокрема, це: 1) група дитино-центристського характеру, відповідно до якої науковці визначають

усиновлення через права та інтереси дитини; 2) група, котра тлумачить поняття усиновлення через загальні юридичні категорії, тобто усиновлення розглядається як поняття, яке належить до тієї чи іншої правової конструкції. Цей концептуальний напрям має власну внутрішню диференціацію; 3) група соціально-правового характеру, де акцент робиться на усиновленні як частині суспільного життя, що надає таким дефініціям відповідного соціального забарвлення.

Завдяки проведеному аналізу наукових розробок, присвячених дослідженню інституту усиновлення, підведено проміжні підсумки стосовно визначення поняття усиновлення. По-перше, з наведеної системи поглядів учених стає зрозумілим, що усиновлення розглядається ними найчастіше з якогось одного боку, демонструючи лише певний розріз цього правового явища, однак не охоплюючи його цілком. По-друге, є необхідність у розробці комплексного визначення усиновлення, яке містило б усі основні грані цього багатоаспектного поняття. Таке визначення повинно будуватися на основі родового поняття, що б вільно охоплювало окреслені підходи до розуміння усиновлення. На наш погляд, найбільш загальним та оптимальним для наших цілей виступатиме поняття правового явища. Усиновлення вміщує безліч різнорідних аспектів: це і правовий інститут, і законодавчий інститут, і форма влаштування дітей, і засіб реалізації прав тощо. Така комплексна природа дає змогу говорити про усиновлення як про цілісне правове явище.

Ключові слова: усиновлення, особисті немайнові права, дитина, право на сімейне виховання, види усиновлення.

Melnik A.V. To the question on analysis of the adoption institute: the theoretical-legal aspect Summary

The article analyzes the existing scientific views of scientists on the issue of defining the concept of adoption as an important legal phenomenon and grouped the analyzed views into relevant conceptual directions, which made it possible to consider this information systematically.

Three main groups of adoption definitions are identified and each is characterized. In particular, it is: 1) a child-centric group, according to which scholars determine adoption through the rights and interests of the child; 2) a group that interprets the concept of adoption through general legal categories, that is, adoption is regarded as a concept related to a particular legal construction and this conceptual direction has its own internal differentiation; 3) a group of social and legal character, with emphasis on adoption as part of social life, which gives such definitions the appropriate social color.

As a result of the analysis of scientific developments, which are devoted to the research of the institution of adoption, the intermediate results are summarized regarding the definition of the concept of adoption. First, it is clear from the above system of scholars' views that adoption is considered by them most often on the part of one side, which shows only a certain section of a given legal phenomenon, but does not fully cover it. Secondly, there is a need to develop a comprehensive definition of adoption that would include all the main facets of a multidimensional concept. However, such a definition should be based on a generic concept that would freely cover outlined approaches to understanding adoption. In our view, the most general and optimal for our purposes will be the concept of a legal phenomenon. Adoption contains many different aspects: it is a legal institute, and a legislative institute, and a form of arranging children, and a means of exercising rights, and so on. Such a complex nature makes it possible to speak of adoption as a coherent legal phenomenon.

Key words: adoption, moral rights of the child, right to family education, types of adoption.

Список використаних джерел:

1. Conn P. *Palgrave Pivot Adoption: A Brief Social and Cultural History*. Springer? 2013. 161 p.
2. Афанасьева И.В., Белова Е.А. Тайна усыновления: за и против. *Семейное право*. 2004. № 1. С. 8–10.
3. Блінова Г.О. Правове регулювання інституту таємниці усиновлення: сучасні тенденції. *Право і суспільство*. 2013. № 4. С. 77–82.
4. Ермаков А.В. Защита прав детей, усыновленных иностранными гражданами: организационно-правовой аспект. *Российский следователь*. 2006. № 7. С. 60–63.
5. Батурина Н.И. Усыновление (удочерение) детей по российскому семейному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Волгоград, 2005. 20 с.
6. Левушкин А.Н. Защита прав детей при усыновлении (удочерении) в Российской Федерации: проблемы теории и практики. *Современное право*. 2011. № 6. С. 101–104.
7. Стоянова Т.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2009. 17 с.
8. Воробьева Л.В. Проблемы защиты прав ребенка и институт усыновления в Российской Федерации. *Вопросы современной науки и практики. Университет им. В.И. Вернадского*. 2012. № 38. С. 19–27.
9. Беспалов Ю. Усыновление как способ судебной защиты прав ребенка. *Российская юстиция*. 1997. № 7. С. 39–41.
10. Левушкин А.Н. Правовые последствия усыновления и тайна усыновления. *Российская юстиция*. 2011. № 6. С. 24–27.
11. Паршукова К.Ю. Общая характеристика отношений, порождаемых усыновлением, и их правовая природа. *Семейное и жилищное право*. 2008. № 2. С. 14–17.
12. Терещенко Е.Э. Усыновление как одна их форм реализации права ребенка жить и воспитываться в семье : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2003. 20 с.
13. Забродина В.Н. О понятии усыновления. *Вестник ЛГУ*. 1980. № 11. Вып. 2. С. 83–88.
14. Иванов Р.Л. Правоотношение как форма реализации права. *Вестник Омского университета*. 2009. № 4 (21). С. 30–41.
15. Мурзин Р.Л. Усыновление в Российской Федерации: вопросы теории и правоприменения. *Закон и право*. 2005. № 11. С. 29–31.
16. Грабовська О.О. Особливості судочинства у справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Київ, 2005. 19 с.
17. Абраменко Г.И. Правовое регулирование усыновления в семейном законодательстве России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00. Ростов-на-Дону, 2003. 19 с.
18. Ильина Е.В. Юридическая фикция в семейном законодательстве Республики Беларусь. *Современные научные исследования и инновации*. 2011. № 5. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/09/2350>.
19. Маркосян А.В. Проблемы фиктивности и фиктивных правовых состояний в семейном праве. *Современное право*. 2007. № 2. С. 58–60.
20. Губанова О.В. Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2011. 20 с.
21. Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. Москва, 1974. 303 с.
22. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практ. коментар. Київ, 2009. 432 с.
23. Логвінова М. Особи, які можуть бути усиновлювачами. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 9. С. 15–17.

24. Гойхбарг А.Г. Сравнительное семейное право. Москва, 1925. 232 с.
25. Титова Т.А. К вопросу о международно-правовом регулировании сотрудничества государств в области усыновления (удочерения). *Российский юридический журнал*. 2013. № 3. С. 59–64.
26. Зайкова О.Н. Усыновление как социокультурное явление : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Челябинск, 2011. 20 с.
27. Князева Е.Ю. Институт усыновления в семейном праве России: теоретический аспект. *Вестник РГГУ*. 2010. № 14 (57). С. 191–199.
28. Жуйкова Е.Б., Печникова Л.С. К вопросу о психологических особенностях семей, сохраняющих тайну усыновления. *Вестник ЮУрГУ*. 2014. № 2. С. 22–28.